

«TERRA ULTRASILVANA» ÎN SECOLUL AL X-LEA ȘI LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XI-LEA

VASILE MĂRCULEȚ

«TERRA ULTRASYLVANA» IN THE 10TH CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE 11TH CENTURY

ABSTRACT: Between the 9th and the 10th century in the intra-Carpathian areas, in Someș area was functioning a political entity, being at the beginning of an organization and development stage hived by Blackis and Slaves, *Terra Ultrasylvania* lead by the Black duke Gelou. In the first years of the 10th century, in 903, Gelou is defeated and killed by the Hungarian head Tuhutum. The Hungarian victory didn't bring with it the conquering of the Transylvanian duke reign and its' incorporation into the Arpadian state, but only a substitution of leaders, Tuhutum taking the place of the deceased duke Gelou, formally chosen by the representatives the country's inhabitants.

In the middle of the 10th century, *Terra Ultrasylvania*, completely autonomous of Hungary, enters a new stage a high one, an evolution one. The duke Gylas Maior (the Old), Tuhutum's nephew is baptized in orthodox rite at Constantinople accepts the Byzantine

REZUMAT: La cumpăna secolelor IX–X în regiunile intracarpătice, în zona Someșelor, funcționa o formațiune politică, aflată într-un stadiu incipient de organizare și dezvoltare, locuită de blachi și slavi, *Terra Ultrasilvana*, condusă de ducele blac Gelu. În primii ani ai secolului al X-lea, prin 903, Gelu este înfrânt și ucis de căpetenia maghiară Tuhutum, care ia locul defunctului duce, fiind ales formal de reprezentanții locuitorilor țării.

La mijlocul secolului al X-lea, în condițiile în care *Terra Ultrasilvana* era complet neatârnată de Ungaria, ducele Gylas major, nepotul lui Tuhutum, se botează în rit ortodox la Constantinopol, acceptă suzeranitatea bizantină și organizarea Bisericii din cadrul formațiunii

KEYWORDS: *Terra Ultrasylvania*, *Gelou*, *Tuhutum*, *Gylas Maior (the Old)*, *Gylas Minor (the Young)*, *The Hungarians*, *The Hungary*, *Stephen I*, *Anonymus*.

suzerainty and the organization of the Church within his political entity in a Orthodox bishopric, the first known in the north-Danubian territories inhabited by Romanians, directly subordinated to the Ecumenical Patriarchy fact that brings him the political-juridical consecration from the part of the Byzantine Empire.

At the beginning of the 11th century, ahead of *Terra Ultrasylvania* was Gylas Minor (the Young) duke nephew of Gylas the Old duke and the uncle of the Hungary's king, Stephen I, recently baptized in Western rite. The denial of the Transylvanian duke to subordinate to the king of Hungary and to follow the religious politics of this finally lead to an armed conflict between the two. In 1002–1003, Stephen I organized a military campaign against Gylas the Young who is defeated and captured together with his entire family and transported in Hungary.

sale politice într-o Episcopie ortodoxă, prima cunoscută în teritoriile nord-dunărene locui te de români, subordonată direct Patriarhiei Ecumenice, act care îi aduce consecrarea politico-juridică din partea Imperiului Bizantin.

La începutul secolului al XI-lea, în fruntea *Terrei Ultrasilvana* se afla ducele Gylas minor, nepotul lui Gylas major și unchiul regelui Ungariei, Ștefan I, recent botezat în rit apusean. Refuzul ducelui ardelean de a se subordona regelui Ungariei și de a-i urma politica religioasă a condus, în cele din urmă, la un conflict armat între cei doi. Prin 1002–1003, Ștefan I întreprinde o campanie militară împotriva lui Gylas minor, care este înfrânt și capturat împreună cu întreaga sa familie și deportat în Ungaria.

CUVINTE-CHEIE: *Terra Ultrasilvana*, *Gelou*, *Tuhutum*, *Gylas Maior (cel Bătrân)*, *Gylas Minor (cel Mic, cel Tânăr)*, *unguri*, *Ungaria*, *Ștefan I*, *Anonymus*.

La sfârșitul secolului al IX-lea (896) își făceau apariția în Pannonia triburile fino-ugrice ale ungarilor. Nou-veniții aflau aici o populație sedentară, amestecată, formată din bulgari, slavi și blachi. Despre ultimii, izvoarele literare de care dispunem afirmă unanim că aceștia erau „*păstorii romanilor*“, confirmând astfel, atât autohtonismul lor în zonă, cât și originea lor latină, precum și calitatea lor de singurii reprezentanți ai romanității orientale¹. La cumpăna secolelor IX–X populația așezată a Pannoniei era organizată într-o serie de formațiuni politice care vor sucomba însă, rând pe rând, sub loviturile noilor veniți.

O situație similară, din punct de vedere etnic și politic cu cea din Pannonia se întâlnește și în regiunile de la răsărit de Tisa și în interiorul arcului carpatic. Supunerea acestor teritorii îi va obliga pe unguri la un susținut efort militar, desfășurat în etape succesive, ce debuta la începutul secolului al X-lea finalizându-se abia la sfârșitul secolului al XII-lea².

Sub aspect politic, la începutul secolului al X-lea, când declanșau raidurile lor militare spre răsărit, ungurii luau contact violent în spațiul românesc cu trei formațiuni politice: Ducatul (voievodatul) lui Menumorut în Crișana, Ducatul (voievodatul) lui Glad în Banat și Ducatul (voievodatul) lui Gelou, în regiunea intracarpatică, în zona Someșelor. Evoluția ultimului, numit de surse și *Terra Ultrasilvana*, pe parcursul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea va constitui de altfel subiectul prezentului studiu.

De la Gelou la Tuhutum. La începutul secolului al X-lea, în momentul impactului cu migratorii maghiari, formațiunea politică intracarpatică condusă de Gelou, *Terra Ultrasilvana*, se afla la un nivel incipient de organizare politică și teritorială. Conform informațiilor transmise de lucrarea notarului anonim al regelui Bela, *Gesta Hungarorum*, singura sursă scrisă de altfel care ne oferă informații cu privire la situația politică din spațiul românesc transilvănean din această epocă, formațiunea intracarpatică se întindea la răsărit de poarta Meseșului, în zona Someșelor³.

Care au fost limitele teritoriale exacte ale formațiunii politice a lui Gelou, nu putem preciza cu exactitate exclusiv pe baza informațiilor de care dispunem. Cunoaștem doar din relatarea lui Anonymus că hotarul său nord-vestic mergea până la Poarta Meseșului.

Precaritatea informațiilor a condus la opinii diferite ale specialiștilor referitoare la acest aspect. Spre exemplu, Kurt Horedt considera că „*teritoriul stăpânirii lui Gelou se întindea de-a lungul văii Someșului Mic până la dealurile Meseșului, unde se construiește, după cronică anonimă, lângă «Poarta Meseșului», prima linie de prisăci. La Someșeni există un nume de hotar «Kapus». Spre vest de Cluj se întâlnesc mai multe toponime referitoare la porțile ce trec prin linia prisăcilor. [...] Mai spre vest, în apropierea Meseșului se întâlnesc toponimele Porț (Porcz), derivate eventual de la denumirea «Porta Mezesina», «Vașcapău» (Vaskapu), și «Presaca» [...]. Se presupune de asemenea, pe baza toponimelor, o linie de apărare între Cluj și Turda care ar indica frontiera de sud a voievodatului lui Gelou*”⁴. Ștefan Pascu conchidea că „*se poate presupune că «țara Transilvaniei» cuprindea teritoriul intracarpatic, de la Porțile Meseșului înspre apus, până la marginea sudică și estică a Podișului*

1. Pentru această problemă, vezi: Anonymus 1934, IX: „*quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum*”; Simon de Keza 1935, I, IV, 1: „*Blackis, qui ipsorum fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia*”; *Chronicon pictum* 1937, VI: „*Vlachis qui ipsorum coloni existere ac pastores remanentes sponte in Pannonia*”; Cf. Odon de Deuil 1825, p. 299: „*Ce pays est tellement fertile en fourrage, que l'on dit que c'était là que Jules-César avait établi ses magasins (Terra hec tantum pabulosa est, ut dicuntur in pabula Iulii Caesaris exstitisse)*”; Ricardus 1935, I: „*Qui (septem duces cum populis suis) cum multa regna pertransissent et destruxissent, tandem venerunt in terram, que nunc Ungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum*”; Cf. Thomas Spalatensis 1894, p. 42: „*Hec regio (Ungaria) dicitur antiquitas fuisse pascua Romanorum*”; Cf. *Chronicon rhythmicum*, 1938, p. 606: „*codices maiorum, / exstitisse primitus / regnum Ungarorum / Romanorum pascua*”; Cf. *Chronicon Posoniense* 1938, p. 25, 30: „*Vlachis qui ipsorum coloni erant, vel extitere ac pastores, remanentibus sponte in Pannonia*”; Cf. *Chronicon Budense*, 1838, p. 24–25: „*Vlachis qui ipsorum coloni ac pastores remanentibus sponte in Pannonia*”; Anonymi Geographi 1934, IV, XVII: „*Notandum quod inter machedonian, achayam et thesalonicam est quidam populus valde magnus et spaciosus qui vocantur blazi, qui et olim fuerunt Romanorum pastores, ac in Ungaria ubi erant pascua Romanorum propter nimiam terre viriditatem et fertilitatem olim morabantur*”, sau „*Pannoni autem, qui inhabitabant tunc pannoniam, omnes pastores Romanorum*”.
2. Pentru etapele pătrunderii ungarilor în Transilvania, vezi: Horedt 1958, p. 109–131; Năgler 2003, p. 212–216.
3. Anonymus 1934, XXVI.
4. Horedt 1958, p. 115.

Transilvaniei⁵. În ceea ce îl privește, istoricul Mircea Rusu afirma că „nu ar fi însă exclus ca tocmai cetățile de pământ de la Moigrad, Cuzdrioara, Șirioara, Dedrad, Chinari, Morești și Moldovenești să contureze limitele voievodatului lui Gelu”, opinie însușită și de alți specialiști⁶. La rândul său, Alexandru Madgearu considera că stăpânirea lui Gelou ar fi cuprins „actualul județ Cluj, precum și părți din județele limitrofe Sălaj, Bistrița-Năsăud și Mureș⁷”. El admite totodată posibilitatea ca Gelou să fi controlat și cetatea de la Șirioara, cu rol de „cetate de graniță”, precum și explorările de la Dej și Turda⁸.

Recent asistăm la formularea unor opinii ce combat vechile teorii. Astfel, Tudor Sălăgean referindu-se la întinderea *Terrei Ultrasilvana* susținea că informațiile transmise de Anonymus indică „o țară a lui Gelou ca fiind o formațiune statală cu întindere redusă” și că „analiza toponimelor de tip *gyepü* / *presaca*, *kapu* / *căpuș* / *poarta* / *porți*, *ör* / *straja*, *recfi* / *recea*, atestate în documentele istorice și în microtoponimia nord-transilvăneană, ne oferă suficiente indicii pentru a permite reconstituirea structurii teritoriale a celei dintâi stăpâniri maghiare din nordul Transilvaniei, cel puțin parțial suprapusă pe mai vechea «țară» stăpânită de Gelou. Aceasta era delimitată la vest și est de «prisăcile» Meseșului, respectiv o linie de indagine care se întinde între Bonț și Mociu; limita sa sudică este indicată de o serie de toponime situate la cumpăna de ape dintre bazinele hidrografice ale Someșului Mic și Arieșului. Această stăpânire maghiară timpurie pare să se fi suprapus, pe baza datelor desprinse din analiza aceiași toponimii istorice, peste o structură confederativă alcătuită din trei unități teritoriale majore, reprezentând văi și grupuri de văi, organizare caracteristică, de altfel, formelor incipiente ale statalității din întreg spațiul românesc medieval. Delimitările interne ale acestor unități, care urmează cumpenele de ape dintre văile Almașului / Someșului Mic Superior și Nadășului / Borșei, lonei și Lujerdiului⁹”.

În absența unor informații mai consistente cu privire la localizarea și întinderii *Terrei Ultrasilvana* în epoca lui Gelou, care să permită formularea unor răspunsuri irefutabile, controversa generată de această problemă continuă. În ceea ce ne privește, fără a încerca o delimitare a hotarelor stăpânirilor lui Gelou, considerăm cu titlu de ipoteză, că formațiunea politică a ducelui ultrasilvan, care se întindea la vest de Meseș, ocupa exclusiv regiunea delimitată de Someșul Mic și afluenții săi sudici, întinzându-se în Podișul Someșelor și parțial Dealurile Clujului și Dejului, până aproximativ la limitele apusene ale Câmpiei și Podișului Transilvaniei.

O serie de informații transmise de Anonymus ne permit conturarea unei imagini destul de complete cu privire la resursele naturale, structura etnică, starea materială a locuitorilor, capacitatea militară etc. a *Terrei Ultrasilvana*, la cumpăna secolelor IX–X. Veridicitatea acestor informații este sporită de faptul că ele sunt confirmate, atât de alte izvoare literare, cât și de descoperirile realizate de cercetările arheologice.

Din punct de vedere etnic, informațiile transmise de notarul anonim conduc la concluzia că în epoca analizată, *Terra Ultrasilvana* era locuită de o populație amestecată formată din „*blachi și sclavi* (slavi, n.n.)¹⁰”. Care a fost ponderea celor două etnii în cadrul populației ducatului intracarpatic nu putem preciza însă. Cu titlu de ipoteză ne permitem să afirmăm că, foarte probabil, etnia predominantă era cea latinofonă, respectiv blachii. Ne bazăm această ipoteză pe faptul că însuși conducătorul formațiunii politice provenea din rândul acestei etnii, Gelou fiind, după spusele lui Anonymus, „*un oarecare blac*”, respectiv „*ducele blachilor*”¹¹. În sensul susținerii ipotezei noastre pledează de asemenea, un alt fapt: acela că pe parcursul relatării sale despre *Terra Ultrasilvana*, notarul anonim nu face nicio altă referire la rolul slavilor din regiunile intracarpatică cu excepția menționării lor în rândul soldaților lui Gelou¹².

5. Pascu 1971, I, p. 31.

6. Rusu 1978, p. 166; Rusu 1997, p. 292; Cf. Nagler 1997, p. 22–23; Cf. Năgler 2003, p. 204–205. O opinie diferită cu privire la datarea unora dintre aceste cetăți, vezi la: Cosma 2002, p. 201, 210–212; Rusu 2005, p. 80–94. Cf. Sălăgean 2006, p. 91–129, unde contestă opiniile exprimate de ceilalți specialiști.

7. Madgearu 2001, p. 184.

8. *Ibidem*.

9. Sălăgean 2005, p. 123; Pentru discuții mai ample, vezi: Sălăgean 2006, p. 91–129.

10. Anonymus 1934, XXV.

11. *Ibidem*, XXIV, XXVI.

12. *Ibidem*, XXV.

Alte informații conținute în sursele literare fac referiri la resursele naturale ale ducatului ardelean. Același Anonymus relatează că interesându-se asupra „*bunătății și rodniciei pământului*“, *Terrei Ultrasilvana*, căpetenia maghiară Tuhutum a aflat, prin spionul său, „*că pământul acela e udat de cele mai bune râuri [...], că din nisipul lor se culege aur, că aurul din acea țară este cel mai bun aur, că de acolo se scoate sare și alte materii sărate*“¹³. Informații asemănătoare ne oferă și *Chronicon pictum Vindobonense*, redactată în secolul al XIV-lea, care consemnează că „*regatul acela (Terra Ultrasilvana, n.n.) [...] se numește pe ungurește Erdeleelw, care este udat de foarte multe râuri, din nisipul cărora se culege aur și aurul din acea țară este foarte bun*“¹⁴.

În pofida bogățiilor de care dispunea ducatul ardelean, situația materială a locuitorilor săi era precară. Referindu-se la acest aspect, notarul anonim afirmă că locuitorii *Terrei Ultrasilvana* erau „*cei mai nevoiași oameni din toată lumea*“¹⁵.

O serie de știri transmise de cronică maghiară a notarului anonim ne oferă informații cu privire la capacitatea militară a formațiunii politice intracarpatică. Asupra veridicității lor nu ne putem pronunța, dar ele evidențiază clar inferioritatea militară a acestora în raport cu forța ungarilor. Din relatarea lui Anonymus aflăm că soldații ducelui Gelou „*sunt blachi și sclavi care nu au alte arme decât arcuri și săgeți și ducele lor Geleou e puțin statornic și n-are oșteni buni împrejurul său*“, drept urmare conchide cronicarul, „*n-ar îndrăzni să se împotrivescă curajului ungarilor*“¹⁶.

Informațiile lui Anonymus ne permit concluzia că forța principală a formațiunii politice intracarpatică la cumpăna secolelor IX–X o reprezenta oastea de țară recrutată din rândul locuitorilor săi, respectiv din cele două etnii de bază care locuiau în hotarele sale. Slab înarmată, dispunând de armamentul tradițional, arcul și săgeata îndeosebi, această oaste avea un potențial militar scăzut, fapt ce i-a permis istoricului Tudor Sălăgean să conchidă, perfect justificat, că din punct de vedere militar, *Terra Ultrasilvana* avea „*un nivel de organizare aproape rudimentar*“, iar conducătorul său, „*deși recunoscut ca dux, stăpânitor al unuia dominiu, nu depășea, prin forța și resursele sale, nivelul unui simplu comandant de cetate din teritoriile stăpânite de Menumorut, Salanus sau Zubur*“¹⁷.

În pofida slăbiciunii sale, ducele Gelou avea însă un statut politico-juridic internațional superior celui al mai puternicilor săi omologi. În timp ce aceștia – ducii Menumorut, Salanus și Zubur – erau, chiar și numai formal, vasalii unor suverani contemporani, precum împăratul bizantin, țarul bulgar sau regele Boemiei¹⁸, ducele Gelou beneficia de un statut politico-juridic de completă independență.

Puterea militară a *Terrei Ultrasilvana* era completată de sistemul defensiv. Sursele scrise ne oferă puține informații concrete referitoare la acesta. Spre exemplu, același Anonymus ne informează că Gelou își avea „*fortăreața sa situată pe fluviul Zomus (Someș, n.n.)*“¹⁹. Identificarea și localizarea sa, asupra cărora specialiștii nu s-au pus încă de acord, continuă să rămână două probleme controversate. Unii istorici o localizează la Dăbâca, alții la Cluj-Mănăștur, sau chiar pe locul anticului oraș Napoca²⁰. Unii istorici, îndeosebi maghiari, făcând analogie între numele lui Gelou (în ungurește Gyalu) și cel al fortăreței Gilău (în ungurește Gyalu), o identifică cu aceasta. În istoriografia românească această teză a fost acceptată de George Popa-Lisseanu, care numește formațiunea politică condusă de Gelou, chiar „*voievodatul de la Gilău*“²¹. La rândul său, Tudor Sălăgean admite ca posibilă reședință a lui Gelou o fortăreață situată în Munții Gilăului la 12 km de localitatea Gilău, numită potrivit tradiției locale *Cetatea Someșului*²².

13. *Ibidem*.

14. *Chronicon pictum* 1937, XXXVIII.

15. Anonymus 1934, XXV.

16. *Ibidem*.

17. Sălăgean 2005, p. 123; Sălăgean 2006, p. 102.

18. Anonymus 1934, XII, XX, XXXV. Pentru discuțiile asupra unor componente ale acestei probleme, vezi: Mărculeț 2007a, p. 11–25.

19. *Ibidem*, XXVII.

20. Pentru discuțiile asupra acestei controverse, vezi: Horedt 1958, p. 115; Rusu 1997, p. 292–293; Năgler 2003, p. 205, Madgearu 2001, p. 183.

21. Popa-Lisseanu 1941, p. 209; Popa-Lisseanu 1934, p. 94, n. 3.

22. Sălăgean, 2006, p. 189–190.

Un aspect puțin reliefat de surse este cel al relațiilor externe ale ducatului ardelean. Care au fost raporturile acestuia cu marile puteri ale vremii nu știm. Sumare informații ne oferă Anonymus doar asupra relațiilor cu migratorii turanici pătrunși în spațiul carpato-dunărean, despre care aflăm că au fost permanent conflictuale. Referindu-se la acest aspect, notarul anonim relatează că la începutul secolului al IX-lea, *Terra Ultrasilvana* „suferea multe neajunsuri din partea cumanilor și pecenegilor”²³.

Problema principală pe care o ridică aceste informații este cea a veridicității lor. Pot fi ele acceptate ca fiind în totalitatea adevărate? Răspunsul la această întrebare este categoric unul negativ. În baza realităților istorice cunoscute, putem însă accepta ca doar fiind parțial veridice știrile transmise de notarul anonim. Acest neajuns este urmarea faptului că menționându-i pe cumani alături de pecenegi în acțiunile îndreptate împotriva ducatului ardelean, el nu face altceva decât să transpună la începutul secolului al X-lea realitățile etnice și politice din spațiul carpato-dunărean din vremea sa (secolul XII). La începutul secolului al X-lea, când se consumă respectivele atacuri turanice împotriva *Terrei Ultrasilvana*, cumanii nu își făcuseră încă apariția în aceste regiuni. În consecință, responsabili de atacurile menționate împotriva formațiunii politice a lui Gelou ar putea fi făcuți în epoca respectivă numai pecenegii, aflați în faza pătrunderii masive în spațiul carpato-dunărean, inclusiv în regiunile intracarpatică²⁴. De altfel, aceste realități sunt confirmate de o serie de surse contemporane. Astfel, împăratul-cărturar Constantin VII Porphyrogenetos (912/945–959), care scrie la mijlocul secolului al X-lea afirmă că unul din triburile pecenege, condus de Curcutai, locuiește în „ținutul *Gyla-de-Jos* care se mărginește cu țara turcilor (ungurilor, n.n.)”²⁵. Informațiile cronicarului bizantin ne permit să localizăm habitatul respectivului trib al pecenegilor, cel mai probabil, în interiorul arcului carpatic²⁶.

În primii ani ai secolului al X-lea, după afirmația lui Anonymus în anul 903, se produce însă atacul ungarilor împotriva ducelui Gelou. Precaritatea informațiilor referitoare la această problemă face ca datarea exactă a expediției maghiare împotriva lui Gelou să continue să rămână o controversă încă dezbătută în istoriografie²⁷. Căpetenia maghiară Tuhutum, care opera, alături de alți șefi maghiari, în zona Porților Meseșului, atrasă de bogățiile *Terrei Ultrasilvana*, i-a solicitat lui Arpad acordul de a o cucerii.

Evenimentele care s-au derulat în etapa imediat următoare își află o concisă dar consistentă prezentare în cronica notarului anonim. De la acesta aflăm că primind încuviințarea lui Arpad pentru declanșarea acțiunii sale, Tuhutum, după ce „a făcut pregătiri cu ostașii săi”, lăsându-și ceilalți colaboratori pe loc „a plecat peste păduri, spre răsărit, în contra lui Gelou, ducele blachilor”²⁸. La rândul său, „Gelou, ducele ultrasilvan, auzind despre venirea lui, și-a strâns oastea și a pornit călare, în cea mai mare fugă, înaintea lui, pentru ca să-l oprească la porțile Meseșului”²⁹. Mobilitatea forțelor sale i-a permis lui Tuhutum să anihileze tentativa lui Gelou de a-l bloca la Porțile Meseșului, căci „străbătând pădurea într-o singură zi”, acesta a deбуșat cu soldații săi „la râul Almaș”, unde „ambele armate au ajuns față în față, găsindu-se între ele numai râul”³⁰. În această situație, „ducele Gelou, cu arcașii săi, voia să-i oprească acolo”³¹.

Confruntarea dintre cele două oști, de pe râul Almaș, una deosebit de violentă și de sângeroasă s-a încheiat cu victoria ungarilor. „Iar făcându-se dimineață, înainte de auroră, Tuhutum – relatează același Anonymus – și-a împărțit armata în două părți și a doua jumătate a trimis-o ceva mai sus, pentru ca, trecând peste râu, fără să afle soldații lui Gelou, să înceapă lupta”. Stratagema căpeteniei maghiare a reușit pe deplin „și fiindcă trecerea le-a fost ușoară, ambele linii au ajuns deodată la luptă. Și s-au luptat între ei cu înverșunare,

23. Anonymus 1934, XXV.

24. Madgearu 2005, p. 112.

25. Porphyrogenitus 1840, 36–37.

26. Cf. Madgearu 2005, p. 113, unde admite localizarea respectivului trib în Moldova. Vezi, în același sens: Diaconu 1970, p. 34–35; Györffy 1972, p. 289.

27. Cf. Madgearu 2001, p. 143; Pentru discuții, vezi: Sălăgean, 2006, p. 68–74.

28. Anonymus 1934, XXVI.

29. *Ibidem*.

30. *Ibidem*.

31. *Ibidem*.

dar soldații ducelui Gelou au fost biruiți și mulți dintre ei omorâți și încă și mai mulți făcuți prizonieri³². Ducele Gelou „ca să-și scape viața, a luat-o la fugă cu puțini din ai săi”, pentru a se pune la adăpost în „fortăreața sa, situată lângă fluviul Zomus”, dar soldații lui Tuhutum urmărindu-l, „au omorât pe Gelou lângă râul Copus (Căpuș, afluent al Someșului, n.n.)”³³.

Se pare că victoria ungarilor de pe râul Almaș și moartea lui Gelou nu au pus imediat capăt luptelor care au mai continuat, îndeosebi pentru cucerirea fortărețelor ducatului. Săpăturile arheologice efectuate la cetățile Dăbâca, Cluj-Mănăștur, Șirioara și Morești au pus în evidență distrugerii și avarii care puteau fi provocate de atacurile repetate ale ungarilor³⁴.

Moartea conducătorului lor și situația disperată în care se aflau i-au determinat pe potențaii ducatului ardelean să-l aleagă duce pe Tuhutum. Anonymus relatează, referindu-se la acest eveniment, că „locuitorii acelei țări, văzând moartea domnului lor, de bună voie, dând mâna, și-au ales domn pe Tuhutum [...]. Și în localitatea ce se cheamă Esculeu (Așchileu, n.n.), și-au întărit cuvântul prin jurământ”³⁵. Prin înțelegerea încheiată, cu căpetenia maghiară victorioasă, notabilii *Terrei Ultrasilvana* și-au asigurat pentru perioada ce a urmat cuceririi maghiare un semnificativ rol politic³⁶.

Informațiile transmise de notarul anonim ne permit câteva reflexii cu privire la rolul principalelor instituții politice ale statului. În primul rând, constatăm că, acțiunea militară a lui Tuhutum, care se înscrie în cadrul primei etape de pătrundere a ungarilor în Transilvania, nu a atras după sine, în ciuda victoriei obținute, cucerirea ducatului ardelean și încorporarea sa în statul arpadian care tocmai se năștea în Pannonia, ci doar o substituție de conducători, Tuhutum luându-i locul defunctului duce Gelou. În al doilea rând, informația privind alegerea ca duce a lui Tuhutum conduce la concluzia că, cel puțin, până la urcarea lui pe tronul *Terrei Ultrasilvana*, instituția domniei avea un caracter electiv. În al treilea rând, pe baza aceluiași informații suntem în măsură să afirmăm că între instituțiile statului funcționa încă din epoca menționată o *adunare a țării*, formată fără îndoială din reprezentanții potenților locali, aflată desigur la un nivel incipient de organizare, care număra între atribuțiile sale și pe acelea de alegere a ducelui, care au putut fi exercitate, cel puțin formal, chiar și în raport cu biruitorul de pe câmpul de luptă, care s-a văzut, se pare, el însuși silit să le confirme.

Pentru perioada ce a urmat urcării pe tron a lui Tuhutum și până la mijlocul secolului al X-lea nu dispunem decât de unele informații externe de lapidare cu privire la evoluția *Terrei Ultrasilvana*, și acelea transmise tot de Anonymus. Referindu-se situația ducatului în această epocă, notarul anonim, consemnează că „țara Ultrasilvană urmașii lui Tuhutum au stăpânit-o până în timpul regelui Ștefan cel Sfânt” sau că „Tuhutum, din ziua aceea, a stăpânit țara în pace și în fericire și urmașii lui au stăpânit-o până în timpul regelui Ștefan cel Sfânt. Iar Tuhutum a dat naștere lui Horca, Horca a dat naștere lui Geula și Zubor. Geula a avut două fete, dintre care una se chema Caroldu și cealaltă Saroltu. Sarolt a fost mama regelui Ștefan cel Sfânt. Zumbor a dat naștere lui Geula cel Mic, tatăl lui Bue și Bucne, în timpul căruia regele Ștefan cel Sfânt a subjugat țara Ultrasilvană”³⁷.

Informațiile de mai sus ne permit constatarea că în perioada ce a urmat urcării pe tronul *Terrei Ultrasilvana* a lui Tuhutum, instituțiile statului au suportat schimbări fundamentale. În primul rând, domnia s-a transformat dintr-o instituție electivă în una ereditară, ea transmițându-se pe linie directă urmașilor lui Tuhutum, care a fondat o adevărată dinastie care s-a menținut la conducerea formațiunii politice intracarpatică până la începutul secolului al XI-lea. Pe baza informațiilor lui Anonymus îi putem chiar identifica pe reprezentanții acestei veritabile dinastii: *Tuhutum – Horca – Gylas Major (cel Bătrân) – Zumbor (incert) – Gylas Minor (cel Mic sau cel Tânăr)*.

32. *Ibidem*, XXVII.

33. *Ibidem*.

34. Rusu 1997, p. 292.

35. Anonymus 1934, XXVII

36. Sălăgean 2005, p. 122.

37. Anonymus 1934, XXIII, XXVII.

Schimbarea caracterului domniei a atras, fără îndoială, după sine deposedarea adunării țării de atributul ei legat de alegerea ducelui. Asemenea transformări au fost posibile, cu certitudine, numai datorită întăririi puterii și poziției ducelui în raport cu puterea feudalilor locali. Cucerirea ducatului ardelean cu sabia de către Tuhutum a jucat, în opinia noastră, un rol determinant din acest punct de vedere.

Gylas Major și orientarea spre Bizanț. La mijlocul secolului al X-lea, *Terra Ultrasilvana* intra-se într-o etapă superioară de evoluție. Ducatul ardelean înregistrează, atât o însemnată extindere teritorială, cât și afirmarea sa în relațiile internaționale central și sud-est europene. Știrile cuprinse în sursele de care dispunem confirmă acest fapt în pofida informațiilor precare și confuze pe care ni le oferă unele dintre ele.

Artizanul acestor realizări a fost ducele *Gylas Major (cel Bătrân)*, numit în diferitele surse Geula, Gyula, Jula sau Iulus, fiul lui Horca și nepotul lui Tuhutum, care deținea puterea supremă în epoca respectivă. Când anume i-a succedat el părintelui său, Horca, în fruntea formațiunii politice intracarpatică nu cunoaștem întrucât orice informații cu privire la acest eveniment lipsesc cu desăvârșire din sursele cunoscute.

Originea etnică a lui Gylas a declanșat o puternică controversă în rândul specialiștilor. Bazați pe sursele cunoscute, unii îl consideră peceneg, alții maghiar, dar cum până în prezent aceștia nu au oferit un răspuns definitiv acestei probleme, controversa continuă. Nu insistăm acum asupra acestui aspect, pe care l-am abordat de altfel recent cu alte prilejuri³⁸, deoarece el este complet lipsit de importanță în economia studiului nostru.

Deosebit de importante rămân, în schimb, realizările domniei lui Gylas. Izvoarele literare maghiare și bizantine din secolele XII–XIV înregistrează, de altfel, cele mai însemnate dintre aceste realizări. Nu întâmplător, credem noi, ci tocmai datorită poziției și rolului pe care Gylas l-a conferit, prin politica promovată, *Terrei Ultrasilvana*, în această regiune, *Chronicon pictum Vindobonense* îl caracterizează ca fiind „un prinț mare și puternic”³⁹.

În primul rând, lui Gylas major i se datorează, se pare, extinderea stăpânirilor formațiunii sale politice asupra regiunilor din bazinul Mureșului mijlociu. Conform relatărilor *Cronicii pictate de la Viena*, în a doua jumătate a secolului al X-lea funcționa în regiunile intracarpatică o altă formațiune politică autonomă, *țara lui Kulan (terra Kulan)*, pe care la data respectivă o stăpânea ducele Beliud care o moștenise de la socrul său Kulan⁴⁰. Întinderea și localizarea acestui voievodat sau ducat nu este precizată în cronică. El a fost însă localizat de specialiști în centrul Transilvaniei, cu reședința la Bălgrad (Alba Iulia), motiv pentru care a fost numit voievodatul de la Bălgrad sau de Alba Iulia⁴¹.

Deși la început relațiile dintre Gylas și Beliud au fost bune, ultimul mediind chiar căsătoria fiicei lui Gylas, Sarolt, cu ducele maghiar Geysa, ulterior, Gylas a ocupat ducatul Kulan-Beliud integrându-l stăpânirilor sale și transferându-și propria reședință în cetatea de scaun a acestuia⁴². Evenimentele în discuție, a căror datare nu poate fi realizată sunt alegoric prezentate în *Chronicon pictum Vindobonense* care relatează că „acest Gyula era un prinț mare și puternic care găsisse într-o vânătoare a sa în Ardeal o mare cetate ce fusese construită mai demult de romani”⁴³. Credem că este în afara oricăror discuții faptul că marea cetatea romană descoperită și ocupată de ducele Gylas în timpul așa-zisei sale „vânători în Ardeal”, nu este alta decât castrul roman de la Apulum, care-și va lua apoi numele după acela al stăpânului său: Gyulafehervar sau Alba Iulia. De altfel, *Chronicon Posoniense*, confirmă identificarea propusă de noi, precizând în, același context al evenimentelor, era „cetatea Alba în Ardeal”⁴⁴. Precizăm de asemenea faptul că stăpânirea lui Gylas în Ardeal

38. Pentru discuțiile asupra acestei controverse, vezi: Mărculeț 2001, p. 40; Mărculeț 2005a, p. 32–33; Mărculeț 2005b, p. 12–13.

39. *Chronicon pictum* 1937, XV.

40. *Ibidem*.

41. Rusu 1997, p. 292.

42. Cf. Rusu 1997, p. 293; Cf. Velter 2002, p. 155, care atribuie cucerirea ducatului Kulan-Beliud lui Gylas Minor, la sfârșitul secolului al X-lea.

43. *Cronicon pictum* 1937, XV.

44. Apud Iambor 1994, p. 15.

este confirmată, atât de Anonymus, cât și de Simon de Keza în cronicile lor⁴⁵. În opinia noastră, o dată cu includerea ducatului Kulan-Beliud în hotarele stăpânirilor lui Gylas, numele de *Terra Ultrasilvana* s-a extins și asupra acestor regiuni, până în valea Mureșului.

Realizările majore ale domniei lui Gylas Major au fost obținute însă în domeniul politicii externe. Ele au constat în includerea *Terrei Ultrasilvana* în ansamblul complex al relațiilor internaționale central și sud-est-europene.

O primă reușită în acest sens a reprezentat-o apropierea de Bizanț, la data respectivă principala putere a Răsăritului și centrul lumii ortodoxe. Cronicarii bizantini Georgios Kedrenos și Ioan Zonaras relatează în lucrările lor că în jurul anului 950, un principe al ungarilor, pe numele său Gylas, s-a deplasat la Constantinopol unde a îmbrățișat creștinismul de rit oriental. „*La scurtă vreme după Bulosoudes – consemnează Georgios Kedrenos – veni și Gylas, care de asemenea era arhonte al turcilor (ungurilor, n.n.), în cetatea împărătească, unde a fost botezat și împărțit de aceleași binefaceri și onoruri. Dar el luă cu sine și un călugăr cu numele Hierotheos, vestit pentru evlavia sa, pe care Theophylaktos (patriarhul ecumenic, n.n.) îl hirotonise episcop al Turciei (Ungariei, n.n.). Ajuns acolo acesta întoarse pe mulți de la credința rătăcită a barbarilor, la creștinism. Gylas a rămas apoi statornic în credința aceasta și el însuși nu a năvălit niciodată în împărăția romeilor (Imperiul Bizantin, n.n.)*”⁴⁶. La rândul său, Ioan Zonaras, referindu-se la același eveniment, relatează că „*turcii numiți și unguri, obișnuiți fiind altădată să facă incursiuni în teritoriile romeilor (bizantinilor, n.n.), până la o vreme au rămas liniștiți, căci ducele lor Bolosoudes și arhonteles unei părți, Gylas, au venit la împărat (Constantin VII Porphyrogenetos, n.n.) și amândoi s-au botezat și au învățat tainele credinței noastre. Și au primit rangul de patrikios și încărcăți de daruri se întoarseră la scaunele lor ducând și un arhiereu prin care mulți au ajuns la cunoașterea lui Dumnezeu. Iar Gylas a rămas statornic în credință și a păstrat pacea*”⁴⁷.

Informațiile cronicarilor bizantini ne permit formularea unor concluzii interesate cu privire la statutul politico-juridic internațional obținut de Gylas pentru *Terra Ultrasilvana*, precum și la locul acesteia în cadrul politicii externe a Constantinopolului. În primul rând, odată cu creștinarea în rit oriental a conducătorului formațiunii politice intracarpatică, între aceasta și Imperiul Bizantin s-au stabilit și relații politice, axate îndeosebi pe legăturile personale dintre împăratul Constantin VII Porphyrogenetos și ducele Gylas. Titlu de *patrikios*, conferit ducelui ardelean cu prilejul călătoriei sale la Constantinopol, a însemnat implicit includerea sa și a formațiunii sale politice în sistemul relațiilor suzerano-vasalice promovate de Imperiul Bizantin. Înaltul titlu din ierarhia aulică bizantină primit de ducele Gylas, ce era acordat în Bizanț numai persoanelor ilustre din imperiu sau conducătorilor unor organizări politico-statale străine, îl situa pe acesta între cei mai de seamă vasali ai basileului⁴⁸. Acest statut recunoscut ducelui ultrasilvan evidențiază clar, atât importanța acordată de autoritățile bizantine raporturilor politice cu *Terra Ultrasilvana*, cât și intenția nedisimulată a acestora de a menține formațiunea politică nord-dunăreană în orbita politică a imperiului pentru a putea controla și influența, în folosul Constantinopolului, evoluția politică a respectivelor teritorii.

Raportată la ansamblul politicii externe a Imperiului Bizantin, atragerea lui Gylas și a formațiunii sale politice în sfera de influență a Bizanțului se încadra în acțiunile consecvent promovate de diplomația bizantină menite să determine „*gruparea în jurul monarhiei a unui cortegiu de vasali*”, respectiv a unor organizări politico-statale, mai mari sau mai mici, cărora „*să le impună voința împăratului*”, pe care „*să le întrebuițeze în folosul imperiului*” și care, odată atrase în orbita politică a Constantinopolului, urmau să constituie, atât instrumentele promovării politicii și influenței imperiului, cât și prima linie de apărare a hotarelor acestuia⁴⁹. Căci, așa cum remarca istoricul francez Ch. Diehl, „*această clientelă de vasali*” avea menirea să constituie, „*în tot lungul frontierei, o linie de acoperire, ca o primă barieră opusă invaziei*”⁵⁰.

45. Anonymus 1934, XXIII, XXVII; Simon de Keza 1935, II, I, 7, unde afirmă că Gylas „*a locuit în părțile Erteuelu*”.

46. Cedrenus 1839, p. 328.

47. Zonaras 1871, XVI, 22.

48. Pentru discuțiile asupra acestei probleme, vezi: Diehl f.a, p. 70–75; Diehl 1969, p. 118–136.

49. Diehl 1999, p. 95; Diehl 1969, p. 118. Pentru principiile, metodele și modul de acțiune ale diplomației bizantine, vezi: Diehl f.a, p. 67–82; Obolensky 1963, p. 45–61.

50. Diehl f.a, p. 78.

În ceea ce-l privește pe Gylas, pentru el și formațiunea sa politică, în schimb, acceptarea suzeranității bizantine a avut o importanță covârșitoare, ea însemnând, în primul rând, îndeplinirea unui deziderat de ordin politic. Prin actul său, ducele ardelean obține consacrarea politico-juridică a *Terrei Ultrasilvana* în cadrul complex al relațiilor politice internaționale.

Așa cum se poate constata din știrile transmise de cronicarii bizantini, relațiile stabilite de Gylas cu Imperiul Bizantin la mijlocul secolului al X-lea au avut, pe lângă componenta politică, și o latură religioasă. Acest lucru nu trebuie să surprindă dacă avem în vedere importanța arătată de autoritățile de la Constantinopol rolului Bisericii Orientale de agent al propagării influenței politice și spirituale bizantine în teritoriile intrate sub jurisdicția religioasă a Patriarhiei Ecumenice. În condițiile în care Biserica locală devenea secundanta fidelă a politicii imperiului în aceste regiuni, organizarea și controlarea ei, și prin ea a societății respective, deveneau de o importanță capitală pentru autoritățile constantinopolitane⁵¹. Fără îndoială, Biserica din cadrul formațiunii politice conduse de Gylas nu a făcut nici ea excepție de la un astfel de statut și de rol.

În contextul prezentat, episcopului Hierotheos, foarte probabil, grec de origine, venit cu Gylas de la Bizanț, i-a revenit, cu certitudine, un rol deosebit în promovarea intereselor și a influenței Bizanțului în acerte regiuni, în calitatea sa de exponent principal al politicii imperiale în zonă. Se adăugau, fără îndoială, acestei sarcini și acelea de promovare a creștinismului de rit oriental în rândul populației și de organizare a Bisericii locale pe care urma să o conducă.

Între problemele ridicate de legăturile religioase ale *Terrei Ultrasilvana* cu Imperiul Bizantin, două aspecte s-au aflat, cu deosebire, în atenția și dezbaterea specialiștilor: localizarea *Episcopiei Turciei* (Ungariei), conduse de Hierotheos și, implicit, cunoașterea ariei de jurisdicție religioasă a acesteia și, legată direct de aceasta, localizarea reședinței episcopale. Întrucât istorici nu au ajuns la un punct de vedere comun în ceea ce privește răspunsurile date acestor probleme, controversa continuă în istoriografie.

În ceea ce privește localizarea Episcopiei conduse de Hierotheos, în rândul specialiștilor s-au conturat două curente de opinie, determinate direct de localizarea propusă pentru stăpânirile lui Gylas: unul, cel mai numeros de altfel, este format din specialiștii care localizează Episcopia ortodoxă în regiunile intracarpatică; celălalt, care reunește istoricii care situează Episcopatul lui Hierotheos, ca și stăpânirile lui Gylas, de altfel, în afara ariei de locuire românească, în răsăritul Ungariei sau pe Tisa. Determinată direct de aceste puncte de vedere a fost localizată, la rândul său, și reședința episcopală, pentru care a fost așezată, fie în Transilvania, la Dăbâca sau la Alba Iulia, fie undeva în estul Ungariei sau pe Tisa⁵².

În ceea ce ne privește, rămânem consecvenți opiniei exprimate cu alte prilejuri, potrivit căreia Episcopia lui Hierotheos, cea mai veche eparhie cunoscută în spațiul nord-dunărean, constituită de Patriarhia Ecumenică de Constantinopol la mijlocul secolului al X-lea, care își exercita, în totalitate sau în mare parte, jurisdicția ecleziastică asupra teritoriilor aflate sub jurisdicția politică a lui Gylas, a fost una *intracarpatică*. Considerăm ca absolut veridică și posibilitatea ca Hierotheos, în calitatea sa de *episcop al Turciei* (Ungariei) să-și fi exercitat jurisdicția religioasă și asupra unor teritorii locuite de creștini de rit oriental situate la vest de Carpații Occidentali, sau asupra tuturor credincioșilor din Ungaria care aparțineau acestei confesiuni. În ceea ce privește localizarea scaunului episcopal, susținem, dată fiind importanța

51. Pentru rolul Bisericilor locale intrate sub obediența religioasă a Constantinopolului în promovarea intereselor Bizanțului în diferite regiuni, vezi: Diehl f.a, p. 76–77; Diehl 1969, p. 121–126; Obolensky 1963, p. 52–56, 58–60.

52. Pentru diferitele păreri exprimate, vezi: Șincai 1967, p. 270–280; Șincai 1971, p. 270–271; Micu, 1963, p. 100; Maior 1995, p. 91–93; Popovici 1926, p. 300–301; Onciul 2006, p. 671; Lupaș 1988, p. 37; Lupaș 1995, p. 31; Heitel 1972, p. 139–160; Pascu 1972, p. 72; Pascu 1989, p. 299; Barnea 1981, p. 21–22; Columbeanu 1973, p. 61; Rusu 1997, 302–303; Pop 1996, p. 144; Pop 1997, p. 146; Auner 1902, p. 87–88; Rămureanu 1957a, p. 36; Păcurariu 1991, p. 217; Popescu, Bodogae, Stănescu 1956, p. 323–324; Székely 1967, p. 291; Moravcsik 1970, p. 107; Obolensky 2002, p. 175–176; Madgearu 1994, p. 147–154, unde prezintă și o bibliografie amplă a problemei; Velter 2002, p. 72; Marțian 2006, p. 83, unde conchide că „*dieceza lui Hierotheos includea și Pannonia*“.

instituției religioase în epoca respectivă, că acesta trebuie căutat în perimetrul reședinței conducătorului formațiunii politice sau în imediata apropiere a acesteia⁵³.

Momentul stabilirii relațiilor politice și religioase între *Terra Ultrasilvana*, condusă de Gylas și Imperiul Bizantin nu a fost unul întâmplător. El coincide cu o primă tentativă a Bizanțului de a-i creștina pe unguri⁵⁴. Acțiunea imperială, caracterizată printr-o intensă propagandă politică și, mai ales, religioasă, promovată de autoritățile constantinopolitane în rândul ungarilor în scopul creștinării acestora în rit răsăritean, a vizat, în primul rând, a atragerea lor în sfera de influență și în orbita politică a Bizanțului⁵⁵. Din acest punct de vedere, chiar dacă tentativa bizantină de a-i creștina pe unguri în rit oriental a eșuat ulterior, ea își găsește similitudini în acțiunile Constantinopolului de creștinare a bulgarilor (secolul IX) și a rușilor (secolul X)⁵⁶.

În spațiul intracarpatic însă, nu se poate spune că demersurile bizantine nu au avut succes: în timp ce ungurii au optat, în final, pentru creștinismul de rit apusean, românii, chiar și cei intrați sub stăpânire maghiară, au rămas în marea lor majoritate, de rit oriental. În opinia lui Dimitri Obolensky acest succes a fost rezultatul acțiunii conjugate a factorului politic cu cel religios. În concluzie, conchide el, „misiunea lui Hierotheus, sprijinită de puterea politică a lui Gyula, a permis creștinismului să prindă rădăcini în ținuturile joase din estul Tisei și în Transilvania în a doua jumătate a secolului al X-lea”⁵⁷. În opinia noastră, succesul bizantin se explică, mare măsură, atât prin tradiția legăturilor populației autohtone cu imperiul, cât și în conștientizarea puternică de către această a faptului că din punct de vedere religios ea aparține creștinismului de rit răsăritean.

O a doua componentă a politicii externe a lui Gylas major o reprezintă raporturile cu Ungaria. Unele din cronicile maghiare ne oferă o serie de informații, este adevărat sumare, dar care ne permit totuși posibilitatea identificării nivelului înregistrat de acestea. Spre exemplu, notarul anonim ne informează că „*Geula* (Gylas, n.n.) a avut două fete, dintre care una se chema *Caroldu* și cealaltă *Saroltu*. *Sarolt* a fost mama lui Ștefan cel Sfânt”⁵⁸. Înrudirea lui Gylas cu familia domnitoare a Ungariei, prin căsătoria fiicei sale *Sarolt* cu ducele *Geysa*, este confirmată și de *Chronicon pictum Vindobonense*, a cărui autor consemnează că Gylas „avea o fată foarte frumoasă ce se chema *Sarolt* [...]. Pe aceasta, ducele *Geysa*, la sfatul și cu sprijinul lui *Beliud* [...], a luat-o de soție legitimă”⁵⁹.

Informațiile celor două cronici maghiare ne permit concluzia că la mijlocul secolului al X-lea, *Terra Ultrasilvana* era complet neatârnată de Ungaria. Mai mult decât atât, puternicul vecin din vest îi căuta alianța, întărită prin legătura matrimonială încheiată între cele două familii domnitoare. La rândul său, prin înrudirea cu ducele *Geysa* al Ungariei, Gylas obținea, atât alianța puternicului său vecin, cât și recunoașterea formațiunii sale politice și o nouă consacrare a statului său politico-juridic internațional. Foarte probabil, în contextul favorabil creat de această alianță se va fi consumat și acțiunea sa de extindere a stăpânirilor sale în centrul Transilvaniei, în zona Mureșului mijlociu, prin încorporarea în hotarele *Terrei Ultrasilvana* a țării *Kulan-Beliud*.

Gylas Minor și conflictul cu Ungaria. Domnia ducelui Gylas Major s-a încheiat în condiții și la o dată necunoscute în a doua jumătate a secolului al X-lea. În condițiile în care nu avea descendenți pe linie bărbătească, i-a urmat la conducerea formațiunii politice intracarpatică, fie fratele său *Zumbor* cu care, se pare, că împărțise la un moment dat domnia, fie fiul acestuia *Gylas Minor* (*cel Mic* sau *cel Tânăr*).

53. Mărculeț 2001, p. 40; Mărculeț 2005a, p. 36. Mărculeț 2005b, p. 17; Mărculeț 2007b, p. 165–176.

54. Obolensky 2002, p. 176.

55. Pentru discuțiile asupra acestei probleme vezi: Rămureanu 1957a, p. 23–57.

56. Pentru discuțiile privind creștinarea bulgarilor, vezi: Pavlov 2002; Obolensky 2002, p. 99–114; Popescu, Bodogae, Stănescu 1956, p. 327–329. Pentru discuțiile asupra creștinării rușilor, vezi: Kondratieva 2000, p. 34–37; Obolensky 2002, p. 202–224; Rămureanu 1957, p. 386–413; Popescu, Bodogae, Stănescu 1956, p. 331–333.

57. Obolensky 2002, p. 176; Cf. Marțian 2006, p. 83; Cf. Țiplic 2003, p. 54; Cf. Țiplic 2005, p. 140; Cf. Țiplic 2006, p. 53, care o formulează *ad litteram* ca pe o concluzie proprie fără a cita sursa.

58. Anonymus 1934, XXVII.

59. *Chronicon pictum* 1937, XV.

În această perioadă formațiunea politică intracarpatică înregistrase o evoluție ascendentă consolidându-și pozițiile și extinzându-și probabil și mai mult teritoriul. Numai așa se explică în opinia noastră faptul că la începutul secolului al XI-lea, conform relatării *Legendei Sfântului Gerarad de Cenad*, în părțile sale sud-vestice, *Terra Ultrasilvana* se învecina cu ducatul bănățean, condus de Achtum⁶⁰.

Forța și statul formațiunii politice intracarpatică și ale conducătorului său, la cumpăna secolelor X–XI, sunt confirmate și de alte surse. Conform informațiilor transmise de ele, ducele Gylas Minor, numit în unele dintre acestea *rex Iulus „avea domnia peste întregul regat al Ultrasilvaniei“*, care era „*un regat foarte mare și foarte bogat*“⁶¹. Aceste informații i-au determinat pe unii specialiști să susțină că ducatul lui Gylas Minor ajungea acum „*în vecinătatea Țării Făgărașului și a Țării Hațegului*“⁶². Cercetările arheologice confirmă, la rândul lor, prin rezultatele obținute – 283 așezări, 31 cetăți sau fortificații, 81 necropole, 61 localități, 8 tezaure conținând zeci sau chiar sute de monede, precum și alte descoperiri monetare – nivelul de dezvoltare atins de ducatul ardelean⁶³. Ipoteza formulată de unii specialiști conform căroră lui Gylas Minor i s-ar datora încorporarea Țării Kulan-Beliud în hotarele *Terrei Ultrasilvana*, la sfârșitul secolului al X-lea nu o considerăm însă întemeiată, ea fiind infirmată de știrile transmise de unele cronică maghiare⁶⁴.

Domnia ducelui Gylas Minor coincide însă cu tensionarea relațiilor cu Ungaria, care a evoluat până la conflict armat între cele două părți. Conflictul ardeleano-maghiar declanșat prin 1002–1003, precum și cauzele sale își află o succintă prezentare în cronicile maghiare.

Referindu-se la conflictul dintre Gylas Minor și regele Ștefan I, notarul anonim consemnează că „*țara Ultrasilvană urmașii lui Tuhutum au stăpânit-o până în timpul regelui Ștefan cel Sfânt și ar fi stăpânit-o și mai departe, dacă, Gyula cel Mic ar fi primit să se facă creștin, împreună cu cei doi fii ai săi, Biuia și Bucna și n-ar fi lucrat mereu împotriva sfântului rege*“, sau că „*Zumbor a dat naștere lui Geula cel Mic, tatăl lui Bue și Bucne, în timpul căruia regele Ștefan cel Sfânt a subjugat țara Ultrasilvană. Pe Geula chiar l-a dus legat în Ungaria și l-a ținut în închisoare toată viața, fiindcă era păgân și n-a voit să se încreștineze și lucra împotriva regelui Ștefan cel Sfânt*“⁶⁵. Informația este reluată succint și de Simon de Keza în opera sa, atunci când relatează succint că la scurt timp după încoronarea ca rege apostolic a lui Ștefan I, „*a fost adus în Ungaria din cele șapte castre unchiul său Jula împreună cu soția și cu cei doi fii ai lui*“⁶⁶. La rândul său, *Chronicon pictum Vindobonense*, care datează conflictul ardeleano-maghiar în anul 1002, susține că „*fiindcă Gyula a fost dușman al ungarilor ce locuiau în Pannonia și și-a făcut o situație grea în multe privințe, a fost trecut de regele Ștefan cel Sfânt în Pannonia*“, sau că „*în anul domnului 1002, fericitul rege Ștefan a prins pe ducele Gyula împreună cu soția și cu cei doi fii ai săi și i-a trimis în Ungaria. Aceasta însă pentru aceea a făcut-o fiindcă, deși i s-a atras de foarte deseori luarea aminte de fericitul rege Ștefan, el totuși nu s-a întors la legea creștină și n-a încetat de a ataca pe unguri*“⁶⁷.

Studiind informațiile transmise de sursele prezentate, constatăm că, fără excepție, ele îl indică pe ducele Gylas Minor ca fiind responsabilul exclusiv al conflictului cu Ungaria. Drept cauze ale acestuia, aceleași surse identifică refuzul ducelui ardelean de a adopta creștinismul și ostilitatea arătată de el ungarilor din Pannonia. Considerăm ca aceste aspecte necesită câteva precizări.

În ceea ce privește credința lui Gylas, credem că două ar fi explicațiile plauzibile cu privire la transformarea ei în *casus belli* între ducele ultrasilvan și nepotul său regele Ștefan I. O explicație ar putea fi aceea că ducele ardelean abandonase, la o dată anterioară botezului regelui Ungariei, creștinismul, revenind la vechile credințe păgâne ale poporului său. O asemenea orientare apare ca absolut posibilă dacă o raportăm la puternica reacție păgână din societatea maghiară la începutul domniei lui Ștefan I. O altă

60. *Vita Sancti Gerardi* 1849, 10.

61. *Annales Hildesheimenses* 1937, a. 1003, p. 141; *Chronicon pictum* 1937, XXXVII: „*qui tunc temporis tocium ultra siluam regni gubernacula possidebat*“.

62. Velter 2002, p. 155.

63. Rusu 1997, p. 294; Cf. Năgler 2003, p. 204, unde inventariază „*94 de așezări, 18 fortificații de pământ și 43 de necropole*“.

64. Cf. Rusu 1997, p. 293; Cf. Velter 2002, p. 155.

65. Anonymus 1934, XXIV, XXVII.

66. Simon de Keza 1935, II, II, 1.

67. *Chronicon pictum* 1937, XV, XXXVII.

explicație pleacă de la premisa, foarte plauzibilă de altfel, este aceea că autorii cronicilor respective, care își redactează lucrările la câteva secole după consumarea evenimentelor prezentate, pun semnul egalității între păgânism și confesiunea ortodoxă, considerată *schismatică*. În această situație, refuzul lui Gylas de a adopta creștinismul trebuie înțeles ca refuzul său de a abandona ortodoxia în favoarea confesiunii catolice, la presiunile nepotului său, regele Ștefan I, proaspăt botezat în rit catolic. Indiferent care ar fi explicația, credem că nu greșim identificând, și într-un caz și în altul, în acțiunea lui Ștefan I împotriva lui Gylas o acțiune de evanghelizare asumată de neofitul suveran al Ungariei, în calitatea sa de proaspăt rege apostolic.

A doua cauză a conflictului, ostilitatea arătată de Gylas ungarilor din Pannonia și regelui lor credem că trebuie, de asemenea, abordată într-un context mai complex. În opinia noastră, ea trebuie percepută ca un refuz al ducelui ultrasilvan de a-și subordona formațiunea politică politicii regelui Ungariei, ca o manifestare fermă a statutului său neatârnat de regatul arpadian. În ceea ce privește, neajunsurile produse de Gylas minor regelui Ștefan I, sau atacurile sale împotriva ungarilor, considerăm că nu este exclus ca presiunilor politice maghiare, și pretențiilor de dominație ale suveranului acestora, ducele ardelean să le fi ripostat în unele în unele cazuri, inclusiv, prin forța armelor.

În urma analizării condițiilor în care s-au manifestat cei doi factori considerați de sursele prezentate ca fiind determinanți în privința declanșării conflictului dintre Gylas minor și Ștefan I, conchidem că politica ducelui ultrasilvan de a-și salvarda prin orice mijloace statutul de neatârnat în fața pretențiilor de dominație ale Ungariei rămâne cauza principală a acestuia. În acest caz, refuzul ducelui ultrasilvan de a adopta creștinismul, în eventualitatea în care revenise la păgânism, respectiv confesiunea catolică, dacă era ortodox, rămâne după părerea noastră o cauză secundară, mai exact pretextul intervenției militare maghiare împotriva sa.

Tensiunile acumulate în raporturile ardeleano-maghiare din cauza sau din cauzele identificate au condus în cele din urmă, așa cum se cunoaște, la declanșarea unui conflict armat între cele două părți. Inițiativa deschiderii ostilităților a revenit regelui Ungariei care, prin 1002 sau 1003 a întreprins o campanie militară împotriva lui Gylas.

Modul de derularea al ostilităților nu-l cunoaștem din cauza penuriei de informații. Unele descoperiri arheologice de dată recentă fac însă posibilă formularea unor ipoteze. Se pare că între forțele celor doi beligeranți au avut loc mai multe ciocniri înaintea bătăliei decisive. Spre exemplu, descoperirea în complexul arheologic de la Orăștie-Dealul Pemilor, Punctul X2 a unor morminte de războinici – M. 2/92 și M. 7/93 – în care cei înhumați au murit de moarte violentă⁶⁸ sau încetarea fazei B a cimitirului de la Blandiana au fost puse de unii istorici în legături direct cu conflictul dintre Gylas minor și Ștefan I⁶⁹.

Confruntarea decisivă a avut loc, potrivit știrilor transmise de unele cronici în apropierea cetății Alba Iulia⁷⁰. Înfrânt, Gylas a fost capturat împreună cu familia sa – soția și cei doi fii – și dus în Ungaria. Soarta ducelui ardelean după capturarea sa rămâne controversată, ea fiind prezentată diferit de cronici. Spre exemplu, în timp ce notarul anonim afirmă categoric că „*pe Geula chiar l-a dus legat în Ungaria și l-a ținut în închisoare toată viața fiindcă era păgân și n-a voit să se încreștineze*“, *Chronicon pictum Vindobonense* afirmă că regele Ungariei „*a silit chiar pe unchiul său, în contra voinței lui, să se boteze cu toată familia, iar după aceea, l-a tratat cu cinste ca pe un părinte*“⁷¹.

Acțiunea militară din 1002–1003, a fost identificată ca fiind a doua etapă a pătrunderii ungarilor în Transilvania. În lucrări de dată recentă, unii specialiști consideră că „*reperele acestei etape, ne arată drumul parcurs de armata lui Ștefan I – Deva, Alba Iulia, Lernei, Morești și zona Ciucului. Acum, apar și primele elemente caracteristice ale culturii Bijelo Brdo în Transilvania*“⁷².

68. Luca, Pinter 1995, p. 18–19.

69. Țiplic 1999, p. 150–153; Țiplic 2003, p. 72–73; Țiplic 2006, p. 65.

70. Rusu 1997, p. 293.

71. Anonymus 1934, XXVII; *Chronicon pictum* 1937, XXXVIII.

72. Dragotă 2006, p. 26.

În urma victoriei obținute asupra lui Gylas, susține Simon de Keza, Ștefan I „a unit cele șapte castre cu Pannonia”⁷³. O informație asemănătoare ne oferă și *Chronicon pictum Vindobonense*, care relatează ca „întregul lui regat, foarte mare și foarte bogat, l-a unit cu monarhia Ungariei”⁷⁴.

Pe baza unor asemenea informații, unii reprezentanți ai istoriografiei maghiare au emis ipoteza că după înfrângerea lui Gylas minor în 1003 a fost creat comitatul Dăbâca, al cărui prim comite a fost probabil Doboka, tatăl lui Chanadinus, biruitorul lui Achtum. Conform aceluiași specialiști, în teritoriul Transilvaniei sudice a fost creat comitatul Alba, având ca prim comite pe un anume *vajda* (voievod), al cărui nume ar fi devenit apoi demnitate ce s-ar fi transferat asupra întregului teritoriu al Transilvaniei. Respectivii istorici nu exclud însă nici posibilitatea ca acest prim comite să fi fost acel *familiaris* al lui Ștefan I, cu numele Zoltan, menționat în *Chronicon pictum Vindobonense*⁷⁵.

Deși contestă teza istoriografiei maghiare, istoricul sibian Ioan Marian Țiplic admite totuși, în două lucrări publicate recent „anexarea administrativă și politică a Transilvaniei la regatul maghiar, petrecută în anul 1002–1003”⁷⁶. Care sunt temeiurile opiniei sale și ce presupune din punctul său de vedere această „anexare administrativă și politică a Transilvaniei la regatul maghiar” nu ne spune însă.

În ceea ce ne privește, deși nu excludem cu totul aceste teorii, ne permitem să formulăm o altă ipoteză pe care o considerăm mult mai plauzibilă. Ea se întemeiază pe informațiile transmise de unele cronicile maghiare, și acceptate ca veridice de înșiși autorii teoriilor de mai sus. Astfel, *Chronicon pictum Vindobonense*, relatează că după victoria asupra ducelui Gylas Minor, regele Ștefan I „a așezat aci pe un strămoș al său, cu numele de Zoltan care în urmă a lăsat de moștenire acele părți din Transilvania și de aceea ele se numesc de obicei: Erdeelui Zoltan”⁷⁷.

Prin prisma acestor informații ne punem întrebarea cum este posibil ca acest *familiaris* al lui Ștefan cel Sfânt, Zoltan, să-și fi lăsat moștenire teritoriile primite spre administrare dacă ar fi fost investit doar comite de către suzeranul său? O asemenea posibilitate este categoric exclusă. Adăugăm acestui argument un altul, acela precizat de istoricul Ștefan Pascu, că nici chiar la mijlocul secolului al XI-lea, „instituția politico-administrativă, comitatul, nu exista încă”⁷⁸.

În ceea ce ne privește, admitem că informațiile transmise de sursele în discuție surprind, cu certitudine, debutul procesului de cucerire sistematică a regiunilor intracarpatică de regatul arpadian. Totuși, pe baza informațiilor prezentate de ele considerăm că victoria obținută 1002–1003, de regele Ștefan I asupra lui Gylas Minor nu a fost urmată și de încorporarea *stricto sensu* a *Terrei Ultrasilvana* în sistemul administrativ-teritorial al Ungariei. După părerea noastră, această *încorporare* a ducatului ardelean la Ungaria trebuie percepută în această perioadă ca fiind doar una formală. Căci, așa cum conchidea recent istoricul Th. Năgler, deși „este sigur că în jurul anului 1000 ungrorii izbutesc să intre în stăpânirea cursului mijlociu al Mureșului” și „de aici, Transilvania ar fi putut fi cucerită cu repeziciune”, acest lucru nu a fost însă posibil deoarece „a intervenit o situație internă tulbure după moartea lui Ștefan cel Sfânt, timp în care pecenegii, iar apoi cumanii vor pune stăpânire pe Transilvania”⁷⁹.

Știrea conținută de *Chronicon pictum Vindobonense* conduce mai degrabă la concluzia că după îndepărtarea lui Gylas Minor, suveranul maghiar nu a procedat la o anexare administrativă și teritorială propriu-zisă a întregii *Terre Ultrasilvana* la regatul maghiar, ci el l-a investit duce al ducatului ardelean, sau al celei mai mari părți a teritoriilor acestuia, pe ruda sa Zoltan⁸⁰. Numai așa, credem noi, știrea conform căreia acesta „a lăsat de moștenire acele părți din Transilvania” își găsește o explicație logică. Fără îndoială, autonomia acestui interpus a fost însă drastic limitată și, foarte probabil, pentru a-i diminua și mai mult pute-

73. Simon de Keza 1935, II, II, 1.

74. *Chronicon pictum* 1937, XXXVII.

75. Pentru prezentarea și discuțiile asupra acestor opinii, vezi: Țiplic 2006, p. 93.

76. Țiplic 2005, p. 140; Țiplic 2006, p. 54.

77. *Chronicon pictum* 1937, XXXVIII.

78. Pascu 1989, IV, p. 124.

79. Năgler 2003, p. 210–211.

80. Pentru o opinie cu un conținut identic, vezi: Pop 1996, p. 144; Pop 1997, p. 147.

rea, nu este exclus ca regele Ungariei să fi procedat și la desprinderea unor teritorii ce aparținuseră *Terrei Ultrasilvana* de sub autoritatea sa, care, fie vor fi primit o organizare administrativ-teritorială proprie, fie vor fi fost anexate administrativ și teritorial la Ungaria. Care vor fi fost acestea nu putem preciza cu exactitate, dar probabil, ele erau situate în regiunile nord-vestice ale ducatului ultrasilvan. Măsura inițiată de suveranul maghiar contura, în opinia noastră, statutul politico-juridic în care va evolua ulterior voievodatul autonom al Transilvaniei în cadrul regatului Ungariei.

Considerații finale. În încheierea prezentului studiu, rezultatele la care am ajuns ne permit formularea următoarelor **concluzii**:

1. La cumpăna secolelor IX–X în regiunile intracarpatică, în zona Someșelor, funcționa o formațiune politică, aflată într-un stadiu incipient de organizare și dezvoltare, locuită de blachi și slavi, *Terra Ultrasilvana*, condusă de ducele blac Gelou. În primii ani ai secolului al X-lea, prin 903, conforma informațiilor transmise de notarul anonim, Gelou este înfrânt și ucis de căpetenia maghiară Tuhutum. Victoria ungarilor nu a atras după sine cucerirea ducatului ardelean și încorporarea sa în statul arpadian, ci doar o substituție de conducători, Tuhutum luându-i locul defunctului duce Gelou, ales formal, de reprezentanții locuitorilor țării. Sub guvernarea lui Tuhutum, domnia s-a transformat dintr-o instituție electivă în una ereditară, ea transmițându-se pe linie directă urmașilor lui Tuhutum, care a fondat o adevărată dinastie care s-a menținut la conducerea formațiunii politice intracarpatică până la începutul secolului al XI-lea.

2. La mijlocul secolului al X-lea *Terra Ultrasilvana*, complet neatârnată de Ungaria, intră într-o nouă etapă, superioară, de evoluție. Ducele Gylas Major, nepotul lui Tuhutum, se botează în rit ortodox la Constantinopol, acceptă suzeranitatea bizantină și organizarea Bisericii din cadrul formațiunii sale politice într-o Episcopie ortodoxă, prima cunoscută în teritoriile nord-dunărene locuite de români, subordonată direct Patriarhiei Ecumenice, act care îi aduce consacrarea politico-juridică din partea Imperiului Bizantin. Înrudirea cu ducele Geysa al Ungariei, căsătorit cu Sarolt, fiica lui Gylas, ducele ultrasilvan obține, atât alianța puternicului său vecin, cât și recunoașterea formațiunii sale politice și o nouă consacrare a statului său politico-juridic internațional. Foarte probabil, în contextul favorabil creat de această alianță se va fi consumat și acțiunea sa de extindere a stăpânirilor sale în centrul Transilvaniei, în zona Mureșului mijlociu, prin încorporarea în hotarele *Terrei Ultrasilvana* a țării Kulan-Beliud.

3. La începutul secolului al XI-lea, în fruntea *Terrei Ultrasilvana* se afla ducele Gylas Minor, nepotul lui Gylas Major și unchiul regelui Ungariei, Ștefan I, recent botezat în rit apusean. Refuzul ducelui ardelean de a se subordona regelui Ungariei și de a urma politica religioasă a acestuia a condus, în cele din urmă, la un conflict armat între cei doi. Prin 1002–1003, Ștefan I întreprinde o campanie militară împotriva lui Gylas Minor, care este înfrânt și capturat împreună cu întreaga sa familie și deportat în Ungaria. După îndepărtarea lui Gylas, suveranul maghiar nu a procedat la o anexare administrativă și politică propriu-zisă a stăpânirilor acestuia la regatul maghiar. El l-a investit duce al *Terrei Ultrasilvana*, sau al celei mai mari părți a teritoriilor acesteia, pe ruda sa Zoltan. Autonomia acestuia a fost însă drastic limitată și, foarte probabil, pentru a-i diminua și mai mult puterea, nu este exclus ca regele Ungariei să fi procedat și la desprinderea unor teritorii ce aparținuseră *Terrei Ultrasilvana* de sub autoritatea sa.

BIBLIOGRAFIE

SURSE

- Annales Hildesheimenses* 1937 – *Annales Hildesheimenses*, «Catalogus historiae Hungaricae aevo ducum et regnum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCII», edidit Gombos F.A, vol. I, Budapest, 1937.
- Anonymus 1934 – Anonymi Bele regis notarii, *Gesta Hungarorum – Faptele ungarilor*, «Fontes Historiae Daco-Romanorum (Izvoarele istoriei românilor)», edidit G. Popa-Lisseanu, vol. I, București, 1934.
- Anonymi Geographi 1934 – Anonymi Geographi, *Descriptio Europae Orientalis – Geograful Anonim, Descrierea Europei Orientale*, «Fontes Historiae Daco-Romanorum (Izvoarele istoriei românilor)», edidit G. Popa-Lisseanu, vol. II, București, 1934.
- Cedrenus 1839 – Georgii Cedreni, *Historiarum compendium*, «Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae, ope ab Immanuele Bekkero suppletus et emendatus», tomus II, Bonnae, 1839.
- Chronicon budense* 1838 – *Chronicon budense*, post elapsos ab editione prima et rarissima trecentos sexaginta quinque annos, secundam adornavit, rextum recognovit, notis illustravit, lemmata ac indices adiecit, et praefatus est: Iosephus Podhradczky, Budae, 1838.
- Chronicon pictum* 1937 – *Chronicon pictum Vindobonense – Cronica pictată de la Viena*, «Fontes Historiae Daco-Romanorum (Izvoarele istoriei românilor)», edidit G. Popa-Lisseanu, vol. XI, București, 1937.
- Chronicon Posoniense* 1938 – a *Chronicon Posoniense*, «Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum», edidit Szentpétery I., vol. II, Budapest, 1938.
- Chronicon rhythmicum* 1938 – *Chronicon rhythmicum Sittioense*, «Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum», edidit Szentpétery I., vol. II, Budapest, 1938.
- Odon de Deuil 1825 – Odon de Deuil, *Histoire de la Croisade de Louis VII*, «Collection de Mémoires relatifs a l'Histoire de France, depuis la fondation de la monarchie française jusqu'au 13e siècle», avec un introduction, des supplémens, des notice et des notes par M. Guizot, Paris, 1825.
- Porphyrogenitus 1840 – Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, «Constantinus Porphyrogenitus, De thematibus et De administrando imperio». Accedit Hieroclis Synecdemus cum bandurii et wesselingii commentariis, recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1840.
- Ricardus 1935 – Ricardi, *De inventa Ungaria Magna – Ricardus, Descoperirea Ungariei Mari*, «Fontes Historiae Daco-Romanorum (Izvoarele istoriei românilor)», edidit G. Popa-Lisseanu, vol. VI, București, 1935.
- Simon de Keza 1935 – Simonis de Keza, *Chronicon Hungaricum – Simon de Kaza, Cronica ungarilor*, «Fontes Historiae Daco-Romanorum (Izvoarele istoriei românilor)», edidit G. Popa-Lisseanu, vol. IV, București, 1935.
- Thomas Spalatensis 1894 – Thomas Spalatensis Archidiaconus, *Historia Salonitana*, «Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, t. 26, Scriptores», t. III, Ex officina Societatis Typographicae, 1894.
- Vita Sancti Gerardi* 1849 – *Vita Sancti Gerardi, Moresanae ecclesiae episcopi*, «Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana», edidit Stephanus Ladislaus Endlicher, Sangalli, 1849.
- Zonaras 1871 – Ioannis Zonarae, *Epitomae historiarum libri XIII–XVIII*, cum Caroli Ducangii suisque annotationibus, edidit Ludovicus Dindorfius, vol. IV, Lipsiae, 1871.

LUCRĂRI GENERALE ȘI SPECIALE

- Auner 1902 – C. Auner, *Câteva momente din începuturile Bisericii române*, Blaj, 1902.
- Barnea 1981 – I. Barnea, *Arta creștină în România*, vol. 2: *Secolele VII–XIII*, București, 1981.

- Columbeanu 1973 – S. Columbeanu, *Cnezate și voievoodate românești*, București, 1973.
- Cosma 2002 – C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d.H.*, Cluj-Napoca, 2002.
- Diaconu 1970 – P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest, 1970.
- Diehl f.a. – Ch. Diehl, *Bizanț. Mărire și decădere*, f.a.
- Diehl 1969 – Ch. Diehl, *Marile probleme ale istoriei bizantine*, Idem, «Figuri bizantine», vol. I, București, 1969.
- Diehl 1999 – Ch. Diehl, *Istoria Imperiului Bizantin*, Craiova, 1999.
- Dragotă 2006 – A. Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și ritual funerar în Transilvania și Europa Centrală și de Sud-Est (secolele IX–X)*, Alba Iulia, 2006.
- Györffy 1972 – G. Györffy, *Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe*, «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae», XXV, 1972, 1–3, p. 278–292.
- Heitel 1972 – R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu der romanischen Baudenkmalern aus Südsiebenbürgen*, «Revue Roumaine d' Histoire de l'Art», IX, 1972, 2, p. 139–160.
- Horedt 1958 – K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, București, 1958.
- Iambor 1994 – P. Iambor, *Izvoarele istorice și terminologia privind așezările fortificate din sec. IX–XIII*, «Acta Musei Napocensis. Istorie», 26–30, II, 1989–1993, Cluj-Napoca 1994, p. 11–25.
- Kondratieva 2000 – Tamara Kondratieva, *Vechea Rusie*, București, 2000.
- Luca, Pinter 1995 – S.A. Luca, Z.K. Pinter, *Necropola medieval-timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor punctul X2/1992–93*, «Corviniana», I, 1995, p. 17–44.
- Lupaș 1988 – I. Lupaș, *Din istoria Transilvaniei*, București, 1988.
- Lupaș 1995 – Idem, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Cluj-Napoca, 1995.
- Madgearu 1994 – Al. Madgearu, *Misiunea episcopului Hierotheos. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul al X-lea*, «Revista Istorică», s.n., V, 1994, 1–2, p. 147–154.
- Madgearu 2001 – Al. Madgearu, *Români în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.
- Madgearu 2005 – Al. Madgearu, *Români și pecenegi în sudul Transilvaniei*, «Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)», București, 2005, p. 111–120.
- Maior 1995 – P. Maior, *Istoria Bisericii românilor*, vol. I, București, 1995.
- Marțian 2006 – S. Marțian, *Biserica pe teritoriile fostelor provincii dacice (Transilvania, Banat, Oltenia) în secolele VII–XI. Aspecte de istorie, organizare bisericească, rit și cult*, Târgu Lăpuș, 2006.
- Mărculeț 2001 – V. Mărculeț, *Byzantium and the Political Entities in Transylvania and the Banat (the 10th–11th Centuries)*, «Transylvanian Review», X, 2001, 3, p. 38–48.
- Mărculeț 2005a – V. Mărculeț, *Considerații asupra unor aspecte ale debutului legăturilor politice și religioase ale formațiunii politice intracarpatică conduse de ducele Gylas cu Imperiul Bizantin la mijlocul secolului al X-lea*, «Ziridava», XXIV, Arad, 2005, p. 31–41.
- Mărculeț 2005b – V. Mărculeț, *Considerații asupra unor aspecte ale legăturilor voievodatului ardelean cu Imperiul Bizantin (mijlocul sec. X–începutul sec. XI)*, «Acta Musei Porolissensis», XXVII, Zalău, 2005, p. 11–22.
- Mărculeț 2007a – V. Mărculeț, *Relations between Duke Menumorut and the Byzantine Empire*, «Transylvanian Review», XVI, 2007, 2, p. 11–25.
- Mărculeț 2007b – V. Mărculeț, *Din nou despre începuturile legăturilor Bisericii din Transilvania cu Biserica Bizantină (mijlocul secolului al X-lea)*, «Istoricul Liviu Mărghitan la a 70-a aniversare», Arad, 2007, p. 165–176.
- Micu 1963 – S. Micu, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, București, 1963.
- Moravcsik 1970 – Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970.
- Nägler 2003 – Th. Nägler, *Români și sașii până la 1848 (Relații economice, sociale și politice)*, Sibiu, 1997.
- Nägler 2003 – Th. Nägler, *Transilvania între 900 și 1300*, «Istoria Transilvaniei, vol. I (până la 1541)», Cluj-Napoca, 2003, p. 199–231.

- Obolensky 1963 – D. Obolensky, *The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy*, «Actes du XIIe Congrès Internatinal des Études Byzantines. Ochride 10–16 septembre 1961», tome I, Beograd, 1963, p. 45–61.
- Obolensky 2002 – D. Obolensky, *Un commonwealth mediaval: Bizanțul*, București, 2002.
- Onciul 2006 – D. Onciul, *Scrieri alese*, București, 2006.
- Pascu 1972, 1989 – Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I–IV, Cluj-Napoca, 1972–1989.
- Pavlov 2002 – P. Pavlov, *Creștinarea bulgarilor*, P. Pavlov, I. Ianev, D. Cain, «Istoria Bulgariei», București, 2002, p. 27–34.
- Păcurariu 1991 – M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București, 1991.
- Pop 1996 – I.A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996.
- Pop 1997 – I.A. Pop, *Istoria Transilveniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul*, Cluj-Napoca, 1997.
- Popa-Lisseanu 1934 – G. Popa-Lisseanu, *Note la Gesta Hungarorum*, București, 1934.
- Popa-Lisseanu 1941 – G. Popa-Lisseanu, *Continuitatea românilor în Dacia. Dovezi nouă*, în «Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice», s. III, t. XXIII, 1940–1941, București, 1941, p. 145–257.
- Popescu, Bodogae, Stănescu 1956 – T.M. Popescu, T. Bodogae, G. Gh. Stănescu, *Istoria bisericească universală*, vol. I (1–1054), București, 1956.
- Popovici 1926 – E. Popovici, *Istorie bisericească universală și statistică bisericească*, vol. I: *De la victoria creștinismului în Imperiul Roman până la dezbinarea lui în o Biserică de Răsărit și nua de Apus. 312–1054*, Mănăstirea Cernica, 1926.
- Rămureanu 1957a – I. Rămureanu, *Începuturile creștinării ungarilor în credința ortodoxă a Răsăritului*, «Studii Teologice», s. II, IX, 1957, 1–2, p. 23–57.
- Rămureanu 1957b – I. Rămureanu, *Creștinarea rușilor în lumina noilor cercetări istorice*, «Studii Teologice», IX, 1957, 5–6, p. 386–413.
- Rusu 2005 – A.A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, Cluj-Napoca, 2005.
- Rusu 1978 – M. Rusu, *Cetățile transilvănene din sec. IX–XI și importanța lor istorică*, «Ziridava», X, 1978, p. 159–171.
- Rusu 1997 – M. Rusu, *Formațiunile politice românești și lupta lor pentru autonomie*, «Istoria României. Transilvania», vol. I, Cluj-Napoca, 1997, p. 283–300.
- Sălăgean 2005 – T. Sălăgean, *Dextram dantes. Note asupra specificului raporturilor dintre cuceritorii maghiari și populația locală din nordul Transilvaniei în secolele X–XIV*, «Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)», București, 2005, p. 121–131.
- Sălăgean 2006 – T. Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei de Nord în secolele IX–XI*, Cluj-Napoca, 2006.
- Székely 1967 – Gy. Székely, *La Hongrie et Byzance aux Xe-XIIe siècles*, «Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae», XIII, 1967, 3–4, p. 291–311.
- Șincai 1967 – Gh. Șincai, *Hronica românilor*, tom. I, București, 1967.
- Șincai 1971 – Gh. Șincai, *Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum et Pluriam Aliarum Natorum*, București, 1971.
- Țiplic 1999 – I.M. Țiplic, *Necropola medieval timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor X₂ (Hunedoara) și bătălia dintre Ștefan I și Gyla-Gyula*, «Anuarul Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova», Chișinău, 1999, 150–160.
- Țiplic 2003 – I.M. Țiplic, *Sisteme de fortificații ale Transilvaniei în sec. XI–XIV* (Teză de doctorat), Sibiu, 2003.

Țiplic 2005 – I.M. Țiplic, *Contribuții la istoria spațiului românesc în perioada migrațiilor și Evul Mediu timpuriu (secolele IV–XIII)*, Iași, 2005.

Țiplic 2006 – I.M. Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu (secolele X–XIV)*, București, 2006.

Velter 2002 – Ana-Maria Velter, *Transilvania în secolele V–XII*, București, 2002.